NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-6]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

10.00.00-FILOLOGIYA
journal.namdu.uz
PHILOLOGICAL

UO'K 398.94

KOMIK FOLKLOR JANRLARI TIZIMIDA ASKIYANING O'RNI: ASKIYA, LATIFA VA LOF MUTANOSIBLIGI

Xolbutayev G'ayratbek Oybek o'g'li
Qo'qon universiteti Andijon filiali dotsenti, filologiya fandari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
gayratbek@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek folklorining o'ziga xos komik janri bo'lgan askiya san'atining nazariy asoslari va uning o'rganilish tarixi tahlil qilingan. Maqolada askiya so'zining etimologiyasi, janrning "so'zsiz askiya", "bir kishilik askiya" kabi turlari va ularning xalq teatri shakllanishidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, askiya matnlaridagi tagma'no, ayollar askiyasi va ushbu janrning inson ruhiyatiga ta'siri kabi masalalar R.Muhammadiyev, M.Rahmonov va boshqa olimlarning tadqiqotlari asosida ko'rib chiqilgan. Maqola yakunida askiya va unga turdosh lof, latifa janrlarining o'zaro farqlari hamda ularni psixoanalitik va pedagogik jihatdan o'rganishning ahamiyati bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *Askiya, folklor, komik janrlar, tagma'no, so'z o'yini, etimologiya, xalq teatri, latifa, lof, psixoanalitik tahlil, milliy qadriyatlar, kulgi estetikasi*

МЕСТО АСКИИ В СИСТЕМЕ КОМИЧЕСКИХ ФОЛЬКЛОРНЫХ ЖАНРОВ: ВЗАИМОСВЯЗЬ АСКИЯ, ЛАТИФА И ЛОФ

Аннотация. *В данной статье анализируются теоретические основы искусства аскии, уникального комического жанра узбекского фольклора, и история его изучения. В статье рассматривается этимология слова аския, такие типы жанра, как «бессловестная аския», «одноличная аския», и их роль в формировании народного театра. Также рассматриваются такие вопросы, как значение текстов аскии, женская аския и влияние этого жанра на человеческую психику, на основе исследований Р. Мухаммадиева, М. Рахмонова и других ученых. В конце статьи описываются различия между аскией и родственными ей жанрами лоф, латифа, а также важность их изучения с психоаналитической и педагогической точек зрения.*

Ключевые слова: *Аския, фольклор, комедийные жанры, подсмысл, каламбур, этимология, народный театр, анекдот, шутка, психоаналитический анализ, национальные ценности, эстетика смеха*

THE PLACE OF ASKIA IN THE SYSTEM OF COMIC FOLKLORE GENRES: THE BALANCE OF ASKIA, LATIFA AND LOF

Abstract. *This article analyzes the theoretical foundations of the art of askia, a unique comic genre of Uzbek folklore, and the history of its study. The article covers the etymology of the word askia, such types of the genre as "wordless askia", "one-person askia" and their role in the formation of folk theater. Also, issues such as the meaning of askia texts, women's askia and the impact of this genre on the human psyche are considered based on the research of R.Muhammadiyev, M.Rahmonov and other scientists. At the end of the article, the differences between askia and its related genres of lof, latifa, and the importance of studying them from a psychoanalytic and pedagogical perspective are described.*

Keywords: *Askiya, folklore, comic genres, tagma'na, pun, etymology, folk theater, anecdote, joke, psychoanalytic analysis, national values, aesthetics of laughter*

Kirish

1960-yillarda o'zbek folklorshunosligida o'zbek folklorida askiya janrining spesifikasini tadqiq etishga bag'ishlangan birinchi tadqiqot ishlaridan biri R.Muxammadevning nomzodik dissertatsiyasi komik janrlardan biri askiyaning turlari, ularning o'ziga xosliklarini nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan edi. Olim askiyaga bag'ishlangan tadqiqotida xalq milliy urf-odatlari, an'analari va qadriyatlarning xalq tarixida tutgan o'rni borasida o'rinli mulohazalarni bildiradi.

Askiya so'zining lug'aviy ma'nosi borasidagi mulohazalarini o'rganar ekan, hatto xalq askiyachilari ham askiya so'zi qanday ma'no anglatishi borasida tushunchaga ega emasligini qayd etib o'tadi va qadimiy qo'lyozmalar, lug'atlar

(Muhammadg‘iyosiddin ibn Jaloliddin tomonidan tuzilgan “G‘iyosul lug‘at”) asosida askiyaning “zakiy” so‘zidan olinganligi va *zakiyo-askiya* so‘zlari o‘tkir zehnlilik, tez tushina olishlik, ziyraklik, nozik fahmlilik kabi ma’nolarni anglatishi, uning talaffuz va yozuvda qay tariqa askiya shaklini olganligi borasidagi dastlabki filologik xulosalarni olg‘a surar ekan, askiyaning so‘z san’ati namunasi ekanligiga urg‘u beradi.

Adabiyotlar tahlili

XX asrning oxiri va yangi asr boshlarida xalq kulgisi nafaqat folklorshunoslik muammosi, balki ijtimoiy soha fanlarining muhim tadqiqot ob’yekti ekanligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Yangi asr ilmiy tadqiqotlarida xalq kulgisining falsafiy ijtimoiy muammolarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratildi. Jumladan, kulgining ijtimoiyligi (A.V.Dmitriyev), psixologik mohiyati (L.S.Vigotskiy, A.N.Luk, P.V.Simonov, P.M.Yershov), kulgining estetik ahamiyati (Yu.B.Borev, A.Z.Vulis, A.F.Losev, M.T.Ryumina, L.N.Stolovich, V.P.Shyestakov), falsafiy qimmati (L.V.Karasev), siyosiy ahamiyati (V.V.Razuvayev), lingvistik xususiyatlari (V.Z.Sannikov, X.X.Do‘smatov), badiiy adabiyotdagi o‘rni (P.N.Berkov, V.I.Demin, A.YE.Kunilskiy, A.P.Moskovskiy, D.P.Nikolayev, L.A.Spiridonova, Yu.V.Stennik, M.N.Chyernyavskiy), madaniyat tarixida tutgan o‘rni masasalalari (S.S.Averinsev, D.S.Lixachev, A.M.Panchenko, N.V.Ponirko), shuningdek, komediyaning alohida janrlariga bag‘ishlagan: komediya (N.M.Fed, V.N.Yarxo), satira (V.I.Adrianova-Perets, L.A.Plotkin), parodiya (V.L.Novikov, Yu.M.Tinyanov, O.M.Freydenberg), latifa (YE.Ya.Kurganov, V.P.Rudnev, YE.Ya.Shmeleva, A.D.Shmelev) va boshqalarning tadqiqotlari yaratildi [4]. Yaratilgan tadqiqotlarda kulgining ijtimoiy vazifalari, inson ruhiyatiga ta’siri, aql va tafakkur mahsuli ekanligi, kulgi madaniyati, umuman kulgi madaniy hayotning ajralmas qismi ekanligini asoslashga intilishlar kuzatiladi.

Kulgi muammolari va kulgi madaniyati A.S.Axiyezer, Yu.M.Boroday, P.Vayl, A.Genis, A.Ya.Gurevich, S.S.Gusev, G.L.Tulchinskiy va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida turli aspektlarda o‘rganildi [3].

Tadqiqot metodologiyasi

Ma’lumki, hazil va kulgi har qanday xalqning madaniy estetik qarashlarini u yoki bu jihatdan o‘zida ifoda etadi. Askiya ham o‘zbek xalqining teran tafakkur sohibi, hazilni san’at darajasida madaniyatli ifodalay oladigan donishmand, zukko xalq ekanligini ko‘rsatadi. Askiyada hukmronlik qiladigan ikkinchi ma’noviy qobig‘ – ya’ni tag ma’no anglatilishi yashirin holda bo‘lishi va hech kimning shaxsiyatiga tegmasdan, hech kimni kamsitmasdan hamda ranjitmasdan kayfiyatini ko‘tarishning san’at darajasidagi ko‘rinishi bo‘lib, ijrochi san’atkorning mahoratini belgilab beradi.

Tahlillar va natijalar

R.Muhammadiyev dissertatsiya ishida askiyaning “So‘zsiz askiya”, “Bir kishilik askiya” kabi turlari haqida ham ma’lumot beradi. Tadqiqotchining yozishicha, so‘zsiz askiyada askiyachining laqabi va uning xarakteridagi alomatlari harakatlar bilan ifodalanib, atrofdagilarning kulgisini qo‘zg‘aydi. Masalan, g‘ilay laqabli askiyachi so‘rida choy ichib o‘tirganida, hazilkash do‘sti burun laqabli kishining kelayotganini ko‘rib, so‘rining buchagiga borib o‘tirib oladi. Do‘stining hazilini tushungan burun laqabli kishi so‘rining burchagiga yaqinlashib cho‘rttaga qoqilib ketganday dabdiraydi va yig‘ilganlarning kulgisini qo‘zg‘aydi [9]. Ko‘rinadiki, askiyaning tabiatida uning nafaqat verbal jihatdan, balki, harakat uyg‘unligida ham kulgi qo‘zg‘ash xususiyati mavjud. Bu esa, og‘zaki dramalarning maydonga kelshida muhim omil bo‘lib xizmat qilgan. Askiyachilarning omma oldida so‘z va harakat uyg‘unligidagi qiziqchiligi davrlar o‘tishi bilan taraqqiy topib, og‘zaki xalq teatrining maydonga kelishiga zamin hozirlagan.

Sa’atshunos M.Raxmonovning yozishicha, Turkistonda qiziqchilik juda qadim zamonlardan shakllangan bo‘lib, hatto islom dinining kirib kelishi va diniy mafkura hukmron bo‘lgan paytlarda ham xalq qiziqchilari tomonidan turli tomoshalar, so‘z o‘yinlari davom etgan. Qiziqchi va masxarabozlarning keyinchalik teatr truppalari tuzganligi ma’lum [11]. Askiyaning mimikaga asoslangan “so‘zsiz askiya” shakli, shuningdek, “Bir kishilik askiya” ko‘rinishlarining xalq teatrining shakllanishiga ta’siri ko‘proq bo‘lganligini anglashimiz unchalik qiyin emas.

Bir kishilik askiya ijrochisi bo‘lgan shaxs o‘ta so‘zga chechan, hammaga laqab taqaoladigan, davradagilarning savollariga topog‘onlik bilan javob qaytara oladigan zakiy kishi bo‘ladi. Bunday shaxslar keyinchalik yakka ijrodagi qiziqchilarning shakllanishiga asos bo‘lgan. Hozirgi davrda Hojiboy Tojiboyev, Avaz Oxun kabi yakka qiziqchilarning omma oldida chiqishlari ayni bir kishilik askiya turining ijrochiligidan o‘sib chiqqan san’at turidir. Demak, qiziqchilik san’ati aslida askiya san’ati bag‘rida maydonga kelgan va bir kishilik askiya turidan o‘sib chiqqan hodisadir.

“O‘zbek dramaturgiyasi tarixi” asari mualliflarining yozishicha, “XX asr boshlarigacha o‘zbek xalq dramaturgiyasi asrlar qa’riga kirib boruvchi uzoq o‘tmishda og‘zaki pesalar shaklida hukm surdi. Madaniyatimiz tarixi bilan rivojlanib kelgan bu san’at turi sinkritik aralash mohiyatga molik xalq teatri bilan bir butunlikda, ayniqsa, qiziqchilik va qo‘g‘irchoq teatrlari hamda turli ommaviy sayl-tomoshalar bag‘rida yashadi” [6]. Mualliflar tomonidan qayd etilgan sinkretik aralash mohiyatga ega xalq teatrining dastlabki ko‘rinishlari deganda askiyachilarning guruh bo‘lib sahnaviy tomosholarda, sayllarda o‘z repertuarlari bilan chiqishlari nazarda tutilgan. Xalq teatridagi aktyor - bir kishi bo‘lishi, uning o‘ta hozirjavobligi, zukkoligi, muayyan hikoyani obrazli, qiziqarli qilib yuqori badiiy bo‘yoqdorlikda ifodalay olishi kabi belgilarning yakka qiziqchi yoki bir kishilik askiya ijrochisining mahorat belgilariga mos kelishi ham fikrimizni dalillaydi.

R.Muhammadiyev askiyaning she'riy usuli borasida ham batafsil to'xtalib o'tadi. Askiyaning bu turi odatda hamma tanish bo'lgan she'r yoki qo'shiqning misrasini olib askiyachilar tomonidan vazn va qofiya qonuniyatlarini saqlagan holda davom ettirish, unga ijodiy mantiqiy kulgili bardavomlik bag'ishlashdan iboratdir. Askiyaning she'riy usuli hozirda Farg'ona vodiysi askiyachilari repertuarida ham uchrab turadi. Shuningdek, taniqli qiziqchi Zokir Ochildiyev repertuarida kuzatiladi.

Bundan tashqari, R.Muhammadiyev o'z dissertatsion ishida askiyaning lisoniy xususiyatlari va tilimiz lug'at tarkibining boyishidagi o'rni borasida ham muhim xulosalarni qo'lga kiritadi.

2018-yilda Farg'ona davlat universitetida X.X.Do'smatov "Askiya matnining lingvostilistikasi" mavzusida filologiya bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya himoya qildi. Tadqiqotchi garchi lingvistik rakursda kuzatishlar olib borgan bo'lsa-da, ishning birinchi bobi to'rtinchi faslida "Askiyaning shakliy-ifodaviy turlari" deb nomlanib, askiyaning turlari borasida zarur ma'lumotlarni keltiradi. Tadqiqotning mazkur faslida X.X.Do'smatov askiya shakllari borasida ma'lumotlarni keltirib, ulardan namunalar bayon qiladi. Shuningdek, ayollar askiyasi borasida ma'lumot beradi [5].

Olim askiyaning an'anaviy boshlanmaga ega bo'lgan askiyalar kabi tamoyillar asosida tasniflaydi. Aslida an'anaviy boshlanma va diologik nutqdan iboratlik askiya tabiatiga xos bo'lgan yetakchi belgilardan sanaladi. "An'anaviy boshlanmali askiyalarga «Gulmisiz, rayxonmisiz, jambilmisiz?», «Bo'lasizmi?», «Umringizda sartaroshxonaga kirganmisiz?», «O'xshatdim», «Afsona» (og'zaki nutkda «*afsana*»), «Bilganlar... Bilmaganlar...» kabilar mansub bo'lib, ularda nutq an'anaviy boshlanmalar bilan boshlanadi. Matnning tarkibiy qismi sifatida mikromatnlar boshlanmasi odatiy takrorlanadi" [5]. Tadqiqotchi qayd etib o'tgan: «Gulmisiz, rayxonmisiz, jambilmisiz?», «Bo'lasizmi?», «O'xshatdim», «Afsona» (og'zaki nutkda «*afsana*»), «Bilganlar... Bilmaganlar...» kabi ko'rinishdagi askiyalar an'naviy boshlanmaga xos bo'lsa, «Umringizda sartaroshxonaga kirganmisiz?» deb boshlanadigan askiyalar mavzuli payrov sifatida baholanmog'i lozim edi. Negaki, bu sartaroshxona mavzusida askiya qilinganda aytilgan, xolos. Biz ko'p yillik kuzatishlarimizda "Umringizda sartaroshxonaga kirganmisiz" deb boshlanuvchi va shunday boshlanma an'anaga aylangan holatlarni guvohi bo'lmadik.

Shuningdek, X.X.Do'smatov dissertatsiyasida R.Muxammadiyevning e'lon qilgan askiya matnlaridan ayollar askiyasi borasida ham ma'lumot keltiriladi. "Askiya mental xususiyatga ega. Uning asosan erkaklar tomonidan ijro etilishi bu janrning gender xususiyatini belgilaydi. (YuNESKO ma'lumotnomasida ham askiya erkaklarga xos janr sifatida keltirilgan) Askiyaning o'zbek ayollari o'rtasida ham kuzatilishi, askiya tabiatida faxsh ifodalovchi unsurlar borligi bilan belgilanadi" [5]. Tadqiqotchi shu mulohazalaridan keyin Lutfiyaxonim Sarimsoqova va boshqa san'atkor ayollar tomonidan ijro qilingan askiyalarni keltiradi.

Uning ayni fikrlaridagi "*faxsh fikrlar mavjudligi uning ayollar o'rtasida kuzatilishi*"ga sabab qilib ko'rsatilgan. Bizningcha, askiya tag ma'noga ega so'zlardan foydalanishga asoslangan so'z san'atining eng qadimiy shakllaridan biridir. Yuqorida qayd etganimizdek, Irma Estrupning nazariy qarashlariga tayangan holda askiya matnlarida faxsh emas, balki tag ma'no mavjudligi, bu esa, qadimiy og'zaki badiiy an'ana davomi ekanligi va nihoyat o'zbek ayollari ham so'z san'atining nozik jihatlarini mukammal o'zlashtirgan, badiiy hofizasi keng ijodkor sifatida baholanishini alohida ta'kidlamoqchimiz. Zero, askiya janrining eng fidoyi tadqiqotchisi va to'plovchisi R.Muxammadiyev ham uning faxsh bilan yo'g'rilgan matn sifatida baholamagan edi. Bundan tashqari, askiyada faxsh va g'ayri axloqiy iboralar yetakchilik qilsa, YuNESKO xalqaro tashkiloti umumbashariy nomoddiy madaniy yodgorliklar sirasiga kiritmagan bo'lardi. X.X.Do'smatov tahlilga tortgan va faxsh ma'no topgan ayollar askiyasi matnini aynan tahlilga tortsak:

Lutfixonim: Cho'ntakxon, jonim qoqindiq, keling bir *Xolis* shag'al to'kishaylik.

Cho'ntakxon: Ayajon, dardi yo'qning dardi bordan xabari yo'q deganlariday, o'zim nima g'amda-yu, ustiga-ustak shag'al to'kishaylik deysiz. Ko'rmaysizmi, *Xolis* jonimga teguvdi - *Xayri chambarak* bo'lib ketdi.

Lutfixonim: O'rtada *Xolis* turib, siz uni *Hadya* kiluvdingizmi?! Bu - *Ug'il erkakning* ishi!

Cho'ntakxon: Xolis turib aytsam-chi, ayajon, *Hadya* degani yaxshi, uning ham *Lutfi* bor.

Lutfixonim: Voy, erkalamay qoling, siz ham *Chuntakbop* bo'lipsiz.

Cho'ntakxon: Xolis gapga ishoning!

Lutfixonim: Xolis odamga to'ylar *Muborak!*

Cho'ntakxon: Bu ham bir *Xosiyat*-da!

Lutfixonim: Gaplaringiz biram *Nozik.*

Cho'ntakxon: Nimasini aytasiz, *Opajon.*

Lutfixonim: Samaroy, kurinmaysiz desam, *Yulduz* sanab yuribman deysiz-a!

Cho'ntakxon: Zuhroni ham qo'shib sanadim.

Lutfixonim: Yetti og'aynilar orasida *Cho'lponoy* ko'rinmadimi?

Cho'ntakxon: Oltin qoziqlarni ko'rib, bilmadim yo *Hulkaringiz* uchdi, *yo Qutingiz.*

Lutfixonim: Sizni o'zim ko'klarga ko'taraman - *Oynisam* deb.

Cho'ntakxon: Sizga endi dugonalarim nomini sirayam aytmayman - darrov o'zingizga *Muqaddas* kilib olasiz! [9].

Mazkur askiya matnida ijrochi ayollar dastlab o'zlarining ismlaridan tag ma'no anglatishga harakat qilsalar, keyinchalik sekinlik bilan mantiq va tavsif osmon jismlariga ulashadi. Chunki, ayollarning ismlari Hulkar, Oynisa, Cho'lponoy, Zuhro va boshqalar. Bu yerda birgina oltin qoziq iborasi komik holatni yaratishga xizmat qilgan skrip vazifasini o'tagan xolos. Biroq, matnning biror o'rnida faxshni anglatuvchi ochiqcha ma'nodagi so'z yoki iborani uchratmaysiz. Oltin qoziq ham samoviy jism (yulduz)nomi. Askiyada oltin qoziqni ko'rib, Hulkari yoki Quti uchishi mazkur nomning tag ma'no anglatishiga xizmat qiladi. Askiya ijrochilariga ma'lum bo'lgan qandaydir yashirin voqeani eslatish orqali quti uchishini shama qiladi.

Dissertant ayni shu askiyani tahlil qilarkan, uning so'zlari, so'zlarning leksik ma'no qirralari borasida mulohazalar bildiradi. Ammo, diologik nutqda mantiqiy fikr oqimi va komik nuqta – skrip ikkinchi semantik ma'no qatlamini iste'molga kiritishi borasida lom-mim demaydi.

Biz bu o'rinda faxsh yo'q dedik. Oltin qoziq iborasining turli ma'nolarida ham kulgi bo'lishi mumkin. Masalan, uning samo jismlari orasidagi o'rniga aloqador kosmogonik tasavvurlar hosilasi sifatida yondosh yulduzlarni hurkitib yuborishi mumkinligi bilan bog'liq tasavvur ham yengil kulgiga sabab bo'la oladi. Shuningdek, samoviy jism va uning nomi qo'yilgan ayolning tashqi ko'rinishi, qiliqlari, xatti-harakati orasidagi o'xshashlik tinglovchi tasavvurida o'ziga xos komik kartinaning maydonga kelishiga sabab bo'ladi. Zero, "Badiiy so'z san'ati bo'lmish askiya inson tafakkurining hozirjavobligini, zehn o'tkirligini, aql-idrok donoligini bildiradi. Ulug' insondagi bu fazilatlar sof fikrlar musobaqasida namoyon bo'ladi, uning zaminida esa, so'z o'yinlari qanot yoyadi" [9].

O'zbek teatr san'ati tarixini yirik tadqiqotchisi M.Qodirov o'tkan asrning 70-yillarida xalq teatrining tarkibiy qismi sifatida askiya san'ati borasida ham tadqiqotlar olib borgan. San'atshunos olim: "Xalqning badiiy so'z san'ati bo'lgan askiya ham o'zining bir qator sifatlari bilan masxaraboz va qiziqchilar teatriga yaqin turadi, biroq uning turi emas. Askiya o'zining qanday xususiyatlari bilan masxarabozlik va qiziqchilikka yaqin turadi? Birinchidan, o'zining savol javobi bilan, ikkinchidan, askiyachining o'z javobida raqibining fe'li, sarguzashti, qiyofasini intonatsiyalar va ayrim mimik harakatlar orqali gavdalantirishga intilishi bilan. Farg'onada har qanday masxaraboz va qiziq askiya san'atidan xabardor bo'lgan. Askiya ularni chiniqtirgan, so'z xazinasini boyitgan. Zotan askiya — so'z va kulgi san'ati. So'z va kulgi masxaraboz va qiziqlar faoliyatida ham muhim o'rinni egallaydi", - deb yozadi [7].

O'tkan asrning ikkinchi yarmidan boshlab kichik-kichik ilmiy tadqiqotlarni kulgi va hazil bilan bog'liqlikda olib tadqiqotlar borgan falsafa fanlari nomzodi A.N.Luk zukkolik va hazil bilan bog'liq folklor janrlarini turli aspektlarda o'rganishga keng e'tibor qaratdi. Xususan, Aleksandr Lukning [8] kulgi va hazilning falsafiy-psixologik jihatlarini yoritishga qaratilgan ilmiy kuzatishlari G'arbda ancha shov-shuvlarga sabab bo'ldi. Olimning avlodlari tomonidan uning e'lon qilinmagan qo'lyozmalari, chop etilmagan maqolalari 2017-yilga kelib axbor ommasi e'tiboriga havola qilindi. A.Luk san'atning turli sohalarida yumor va zukkolikning o'rni borasida kuzatishlar olib borgan. Folklordagi yumor shaxsning xarakterini belgilashi va tinglovchilarning ruhiyatiga ijobiy ta'siri borasida asoslangan ilmiy xulosalarini qo'lga kiritadi [8].

Rus xalqida ham yumor zukkolik va hozirjavoblik bilan uyg'un holda uchraydi. M.Churmayevaning fikricha, zukkolik dastlab hozirjavoblik ko'rinishida maydonga kelib jamiyat taraqqiyotining ilk davrlaridan to XVIII asrgacha xalq orasida keng tarqalgan va xalq og'zaki ijodida o'ziga xos ko'rinishda namoyon bo'lgan [12]. Zukkolik, hozirjavoblik hazilning ajralmas tarkibiy qismidir. O'zbek folkloridagi askiya, latifa va lof kabi komik janrlarda ham zukkolik va hozirjavoblik ijrochining mahoratini belgilab beruvchi muhim omillardan hisoblanadi.

J.Mereditning fikricha, arab Sharqi xalqlarining eng noyob mo''jizalaridan biri hazil bo'lib, xalq o'z orzu istaklari va niyatlarini Xo'ja Nasdiriddin obrazi orqali ifodalaydi [1]. Musulmon xalqlarida kulgi qo'zg'ashda Xo'ja Nasriddinning zukkoligi, donoligi va hozirjavobligi uning xatti-harakatlari, nutqi vositasida ifodalanadi. Latifalarda bosh qahramon Xo'ja Nasriddinning hozirjavob nutqida tanqid va masxara ochiq ifodalanadi. Askiyada so'zning tag ma'nosida tanqid ham, kinoya ham, o'xshatish ham bo'y ko'rsatadi. Askiyada kulgi qo'zg'ash uchun qo'llanilgan so'zning dastlabki ma'nosi to'g'ri ma'no anglatgan holda uning yashirin ma'nosi insonning ong osti hislarini uyg'otadi. Taniqli folklorshunos J.Eshonqul o'zining folklor asarlarining ruhiy tahlil metodiga bag'ishlangan bir tadqiqotida to'g'ri takidlaganidek, "ong osti hislari insonni hamisha poeziya bilan, tabiat bilan yaqinlashtirib turadi, unda ijodiy hissiyot tug'diradi" [13]. Mana shu ijodiy hissiyot tinglovchilarning tasavvurida yashirin komik kartinani hosil qilganligi sababli kulgi hosil bo'ladi. Askiyaning asl mohiyatini anglash uchun uning ijtimoiy, ruhiy, badiiy-estetik vazifalarini tushunishga harakat qilishimiz, buning uchun psixoanalitik tahlil qila olish malakasiga ega bo'lishimiz ham zarur. Latifalarda ham tinlovchi epik qahramonning zukkolik bilan tutgan tutimiga, qaytargan javobiga qoyilqolish bilan birga tinglovchining ong ostida o'ziga xos falsafiy mushohada uyg'onadi. Nasriddining latif javobidagi mantiqni, uning suhbatdoshiga bergan "mantiqiy zarbasi"ni anglaydi va pirovard natijada kulgi maydonga keladi.

V.Ya.Propning tushuntirishicha, kulgi ong osti hislarining ko'zga ko'rinmas qobig'ida yashiringan bo'ladi. Favqulotda hosil bo'lgan tushuncha –tasvir kulgining maydonga kelishiga sabab bo'ladi [10]. Shuningdek, olim yumoristik asar ijrochilarining tashqi ko'rinishlari yoki komik holat tasvirlayotgan makonning ko'rinishi ham kulgili bo'lishi borasida

ham o‘z mulohazalarini bildiradi. Askiyada ham ijrochilarning tashqi qiyofasi, harakatlari (so‘zsiz askiyada), tasvirlanayotgan narsaning tag ma’nodagi qiyofadoshining tasavvurga kelishi komik holatni hosil qiladi. Askiya funksional va semantik jihatdan jahon xalqlari folklorida mavjud satirik va yumoristik janrlar bilan mushtaraklik kasb etsa, ijro o‘rni va ijro uslubiga ko‘ra o‘ziga xoslikka egadir.

Xulosa

Demak, o‘zbek va rus komik folklor janrlarini o‘rganilishi tarixi XX asr boshlaridan paydo bo‘lgan. XX asrning boshlarida xalq ijodiyoti namunalarini to‘plash va ommalashtirishga bo‘lgan intilishlar komik folklor janrlarining poetik hosisa sifatida o‘ziga xosliklarini filologik tadqiq etish muammosini kun tartibiga qo‘ydi. Natijada, Rossiyada XX asrning ikkinchi dekadasidan asosiy tadqiqotlar e’lon qilina boshlagan bo‘lsa, O‘zbekistonda 1930-yillarda komik folklor janrlarini to‘plashga e’tibor berila boshlandi. O‘zbek folklorshunosligida komik folklor janrlariga bag‘ishlangan monografik tadqiqotlar 1961- yilda R.Muhammadiyevning nomzodlik dissertatsiyasidan boshlangan bo‘lsa, asrning 70-yillarida latifalar poetikasiga bag‘ishlangan F.Yo‘ldoshevaning tadqiqoti, XXI asr boshlaridan bunga qadar askiya, poetikasi, latifalar tipologiyasi lof folklor janri sifatida yangi avlod tadqiqotchilari tomonidan yangicha aspektda o‘rganilmoqda.

Xullas, komik folklor janrlarining ilmiy jamoatchilik tomonidan o‘rganilishi borasidagi kuzatishlarimiz natijasida quyidagi xulosaga keldik:

Jahon fanida semantik va funksional jihatdan askiya bilan mushtarak bo‘lgan janrlar ham asosan o‘tkan asrning ikkinchi yarmidan boshlab ilmiy jamoatchilikni qiziqtira boshladi. Rus va G‘arb olimlari kulgiga asoslangan folklor janrlarining ijtimoiy, psixologik va lingvistik jihatdan o‘rganish ishlarini amalga oshirdilar;

Komik folklor janrlari: satirik va yumoristik folklor janrlari pedagogik nuqtai nazardan na o‘zbek folklorida, na jahonning boshqa biror xalqi olimlari tomonidan o‘rganilgan emas, Xolbuki askiya, latifa, lof va boshqa yumoristik janrlarning didaktik, sotsiologik xususiyatlarini ham ilmiy tadqiq etish maqsadga muvofiq keladi.

O‘zbek folklorida kulgiga asoslangan askiya, lof, latifa janridagi asarlar mantlarini psixoanalitik tahlil qilish masalasi ham folklorshunoslikda hozirga qadar amalga oshirilmagan. Garchi G‘arb va YEvropa folklorshunosligida komizm va komik janrlarga bo‘lgan struktural, psixoanalitik yondoshuvlar asosida allaqachon e’tiborga molik tadqiqotlar yaratilgan.

O‘zbek folklorida loflarni mustaqil folklor janri sifatida tadqiq etgan D.U.Mixliyevaning qayd etishicha: “Lofdagi mubolag‘ali hozirjavoblik, raqib fikridan kelib chiqib o‘sha fikrni bo‘rttirish bilan bahslashayotgan tarafdan ustun kelish holatlari askiya, latifalar ijrosida juda qo‘l keladi. Bunda askiyachi ham, masxaraboz ham loflardan erkin foydalanib, vaziyatdan chiqib ketadi. Lof ham kulgi san’ati janrlari bo‘lmish askiya, latifa kabi alohida mustaqil janrdir” [2]. Ko‘rinadiki, lofda ham kulgi qo‘zg‘ash muhim omillardan biri sifatida ahamiyatga ega. Lofda skrip akskiya va latifalardan farli o‘laroq o‘ta kuchli mubolag‘a asosida maydonga keladi. Ayni shu ikki suhbatdosh nutqidagi mubolag‘ador tasvir, voqelikni bo‘rttirib tasvirlash, tinglovchi tomonidan tasvirlangan voqeaga mutlaqo ishonch yo‘qligi bu janrdagi asarlarning ijrochisi faqatgina kulgi qo‘zg‘ash, tinglovchiga yaxshi kayfiyat bag‘ishlashni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yganligidan dalolalat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Meredith G. An essay on comedy. – London, 1898. – P. 36.

2. Mexliyeva D.U. O‘zbek folklorida lof va uning badiiy-estetik xususiyatlari. Filol.fan bo‘yicha falsafa dokt. diss. – Toshkent. 2024. – B.18.

3. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта: В 3 т. Т.3. – Москва, 1991; Бородай Ю.М. Эротика-смерть-табу: трагедия человеческого сознания. – Москва, 1996; Вайль П., Генис А. 60-е: мир советского человека. – Москва, 2001; Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. – Москва., 1981; Гусев С.С., Тульчинский Г.Л. Проблема понимания в философии. – Москва, 1985; Терц А. Путешествие на Черную речку. – Москва, 1999.

4. Дмитриев А.В. Социология юмора. – Москва, 1996; Выготский Л.С. Психология искусства. – СПб., 2000; Лук А.Н. Юмор, остроумие, творчество. – Москва, 1977; Симонов П.В., Ершов П.М. Темперамент, характер, личность. – Москва, 1984; Борее Ю.Б. Комическое. – Москва, 1970; Вулис А.З. Метаморфозы комического. – Москва, 1976; Лосев Л. Ф., Шестаков В.П. История эстетических категорий. – Москва, 1965; Рюмина М.Л. Тайна смеха, или Эстетика комического. – Москва, 1998; Рюмина М.Л. Эстетика смеха. Смех как виртуальная реальность. – Москва, 2003; Столович Л.Н. Философия. Эстетика. Смех. – СПб., Тарту, 1999; Карасев Л.В. Философия смеха. – Москва, 1996; Разуваев В.В. Политический смех в современной России. – Москва, 2002; Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры. – Москва, 2002; Дўсматов ХХ. Аския матнининг лингвостилистикаси. Филол.фан бўй.фалсафа.докт. (PhD)дисс. Автореф. – Фарғона, 2018; Берков П.Н. История русской комедии XVIII в. – Л., 1977; Демин В.П. Многоцветие смеха: Комическое в мордовской литературе. – Саранск, 1998; Кунильский А.Е. Смех в мире Достоевского. – Петрозаводск, 1994; Московский А.П. Сатира и юмор в русской литературе. – Иркутск, 1993;

Николаев Д.П. Сатира Гоголя. – Москва, 1984; Спиридонова Л. Бессмертие смеха. – Москва, 1999; Стенник Ю.В. Русская сатира XVIII века. – Л., 1985; Чернявский М.Н. Комедия Аристофана и античные теории смеха // Аристофан. – Москва, 1956. – С. 81 - 108; Аверинцев С.С. Поэтика раннсвизантийской литературы. – Москва., 1977; Лихачев Д.С., Панченко А.М., Понырко Н.В. Смех в Древней Руси. – Л., 1984; Смех: истоки и функции. – СПб., 2002; Федь Н.М. Искусство комедии. – Москва, 1978;

5. Дўсматов Х.Х. Аския матнининг лингвостилистикаси. Филол бўйича.фалсафа доктори (PhD).дисс.– Фарғона, 2018.

6. Имомов Б., Жўраев Қ., Ҳакимова Ҳ. Ўзбек драматургияси тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995.– Б.13.

7. Қодиров М. Масхарабоз ва қизиқчилар санъати. – Тошкент, Фан. 1971.– Б.42-43.

8. Лук А. О памяти, эмоциях, чувствах; юморе, остроумии, творчестве; об уме и глупости; о любви. – Киев - Москва - Франкфурт-на-Майне, 2017.

9. Мухаммадиев Р. *(тупловчи ва нашрга тайёрловчи)* Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Аския. –Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1970. – Б.9.

10. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. – Москва, 1976. – С.174.

11. Рахмонов М. Ўзбек театри тарихи. – Тошкент, Фан, 1968. – 430 б.

12. Чурмаева Н.В. Почему остроумный? - «Русская речь», 1969, №1, – С.86.

13. Эшонқул Ж. Миф ва бадиий тафаккур. – Тошкент, Фан. 2019. – Б. 139.